

KELÂM-MANTIK İLİŞKİSİ

Doç. Dr. Ömer AYDIN*

ÖZET

Bu makalede Kelâm ve Mantık kelimeleri arasında bir anlam benzerliğinin bulunmasına rağmen söz konusu iki bilimin birbirinden tamamen farklı olduğu üzerinde durulmaktadır. Bu bağlamda mantık ilminin İslam dünyasına girmesi söz konusu edilerek bu duruma gelişinde filozof ve kelamcıların katkıları ele alınmaktadır. Mantık ilminin İslam Kelamına geçişinde başta Gazzâlî olmak üzere kelamcıların rolü tartışılmaktadır. Ayrıca Kelamcılar tarafından kullanılması ve İslam dünyasında kabulünden sonra mantık ilmine getirilen eleştiriler üzerinde durulmuştur. Özellikle İbn Teymiyye ve es-Suyûtî'nin mantık ilmine getirdiği eleştiriler söz konusu edilmiştir. Bu arada İbn Rüşd'ün görüşlerine de yer verilerek mantık ilmi lehinde ve aleyhindeki düşünceler incelenerek bir sonuca varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, Mantık, Gazzâlî, İbn Teymiyye, Suyûtî

SUMMARY

THE RELATION BETWEEN ISLAMIC THEOLOGY (*KALÂM*) AND LOGIC

This article aims to study the similarity of meaning between the *Kalâm* and Logic. It is emphasized that there are some similarities between both of them in spite of their absolute differences. In that context, it is investigated the entrance of logic to Islamic thought. It is studied the contributions of Islamic philosophers and theologians. Furthermore, it is discussed the transition of logic to Islamic thought and the role of Ghazzali and the other Islamic theologians. It is emphasized the critiques to the logic made by Islamic thinkers after it had been used in Islamic thought. It is especially studied Ibn Taymiyyah and al-Suyuti's critiques and reputations to the sciences of logic. In this article, it is also mentioned about Ibn Rushd's thoughts about the sciences of logic. Thus, it is prepared to get readers a conclusion by gathering the critiques in favour and against of it.

Key Words: Theology, Logic, Ghazzâlî, Ibn Taymiyyah, Suyuti.

GİRİŞ

Kelâm, isim ve tariflerinin çok olması, doğuş ve gelişme nedenlerinin çeşitliliğiyle diğer İslâmî ilimlerden farklılık arz eder.

* İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kelâm Anabilim Dalı Öğretim Üyesi

Gelişim süreci içerisinde, Kelâm ilmi için, “Usulu'd-Din, Nazar ve İstidlâl İlmi”, “Tevhid ve Sıfatlar İlmi”, “el-Fıkhu'l-Ekber” ve “Akaid”¹ gibi isimler kullanılmıştır. Kelâm ilminin bir çok tanımı vardır. En kapsamlı tariflerden biri şudur: “*Kelâm, Allah'ın zâtından ve sıfatlarından, mebde' ve meâd itibariyle mümkünâtın durumlarından - İslâm kanunu üzere- bahseden bir ilimdir.*”² Görüldüğü gibi “Kelâm ilmi”nin konusu İslâm inançlarıdır. Bu araştırmada, bu ilim ile eski Yunan'da doğmuş olan “Mantık” arasındaki ilişkiye ana hatlarıyla değinmeye çalışacağız.

Bu ilme “Kelâm” ismi verilmesi ile ilgili olarak birçok sebep ileri sürülmüştür. Bunlardan biri ve bizce en önemlisi de şudur:

“Bu ilim, tartışmaya, cedele ve münazaraya en müsait olan bir ilimdir. Nasıl ki mantık ilmi, felsefî konularda kişiye söz söyleme kabiliyetini kazandırıyor, kelâm ilmi de dini esasları araştırırken ve muhalifleri sustururken kişiye söz söyleme sanatını kazandırır. Bu ilim, dinin esasları araştırırken takip ettiği akıl yürütme yollarında, felsefedeki hüccet yollarını açıklayan “Mantık”a benzemektedir. Bu yüzden “Mantık” kelimesi ile eş (yakın) anlamlı olması açısından “Kelâm” ismi verilmiştir.”³

“Mantık” ve “Kelâm” kelimelerinin etimolojisine baktığımızda, bu sebebin ne kadar geçerli olduğunu görürüz.

“Mantık”, Arapça bir kelime olup, “konuşma” anlamına gelen “nutuk” kelimesinden türemiştir.⁴ Bu kelimenin Yunanca karşılığı hem “konuşma” hem de “akıl” anlamına gelen “logos”tan “logike” (mantık) türetilmiştir.⁵ “Kelâm” da Arapça bir kelime olup “söz” (kavl), “konuşma” anlamına gelir. Fakat bu sıradan bir söz değil düşünce ve mantık ürünü bir sözdür.⁶

¹ Bkz. et-Taftazânî, Saduddin, *Şerhu'l-Makâsîd*, Beyrut 1989, I, 164.

² el-İcî, Adududdin, *el-Mevâkıf fi İlmi'l-Kelâm*, Beyrut (tsz.), s. 7; Bilmen, Ömer Nasuhi, *Muvazzah İlmi Kelâm*, İstanbul 1339-1342, s. 3.

³ Bkz. eş-Şehristânî, Abdülkerim, *el-Milel ve'n-Nihal*, Tah. Abdülazîz Muhammed el-Vekîl, Beyrut (tsz.), s. 29; et-Taftazânî, Saduddin, *Şerhu'l-Akâid*, İstanbul, Salâh Bilici Kitabevi (tsz.), s. 15-16; a. mlf. *Şerhu'l-Makâsîd*, I, 164; Abdülhamid, İrfân, *İslâm'da İtikadî Mezhepler ve Akaid Esasları*, Terc. M. Saim Yeprem, İstanbul 1983, s. 135; Yüksel, Emrullah, *Kelâm Dersleri (İlâhiyat ve Nübüvvet)*, Ankara 1986, s. iii.

⁴ Ebu'l-Bekâ, Eyyûb b. Müsâ, *el-Kulliyât*, Beyrut 1992, s. 710.

⁵ Ali Sedad, *Mizânu'l-Ukûl fi'l-Mantık ve'l-Usûl*, İstanbul 1303, s. 14.

⁶ Ebu'l-Bekâ, *el-Kulliyât*, s. 710, 756-760.

Görüldüğü gibi “Kelâm” ile “Mantık” kelimeleri arasında bir anlam benzerliği söz konusudur. Buna rağmen bu iki bilim, birbirinden tamamen farklıdır.

Her şeyden önce Kelâm, İslâm'ın doğuşundan sonra ortaya çıkmış olup, İslâm inanç esaslarından bahseden bir ilim olduğunu belirtmiştik. Kelâm ilminin gayesi ise, kişiyi taklitten kurtarıp tahkik (sağlamlık) ve yakın (sarsılmazlık) derecesine ulaştırmak; meseleleri açıklamak suretiyle doğru yolu arayanları irşad etmek, inatçıları da ileri süreceği delillerle susturmak ve inanç esaslarını bâtil ehlinin ileri süreceği şüphelerle sarsıntıya uğramaktan korumaktır.⁷

Mantık'ın ise Yunan filozofu Aristo (M.Ö. 384-322) tarafından sistemleştirildiği kabul edilir.⁸ Mantık, Aristo tarafından “Teemmülde bulunan, kavram teşkil eden, tarifi yapan, kıyâslarla bilgiden bilgiye erişmeye çalışan düşünmemizin bir faaliyet sahasıdır.”⁹ şeklinde tanımlanmıştır. Mantık konusuna ve gayesine göre de tanımlanmıştır. Konusuna göre mantık, “Bilinenlerden, bilinmeyenlere nasıl ulaşılacağından bahseder.” Gayesine göre mantık, “Kendisiyle doğrunun yanlıştan ayırıldığı bir ilimdir.”¹⁰

Görülüyor ki Kelâm, Mantık'tan farklı müstakil bir ilimdir. Kelâm, İslâm inançlarının felsefesidir. Buna karşın Mantık, müstakil bir bilim değildir. Bazıları onun sadece felsefeye bir giriş, metodoloji olduğunu söylerken; bazıları da felsefenin esaslı bir kısmı saymışlardır.¹¹ Fakat M.S. II. yüzyıldan itibaren “Mantık, kendisi için değildir, başka ilimler için âlettir.” düşüncesi yaygınlaşmıştır.¹²

2.Mantık'ın İslâm Dünyâsına Girişi:

Mantık, İslâm dünyasına 8. yüzyılda Mansur (ö. 158/775), Harun er-Reşid (ö. 193/809), Me'mun (ö. 218/833) gibi bazı Abbasi halifelerinin

⁷ et-Taftazânî, *Şerhu'l-Makâsîd*, 1, 175; İzmîrlî İsmail Hakkı, *Yeni İlm-i Kelâm*, İstanbul 1340-1343, 1, 8.

⁸ Keklik, Nihat, *Mantık Tarihi ve Farabi Mantığı*, İstanbul 1969-1970, s. 17 vd.; Shukri b. Abed, *Aristotelian Logic and the Arabic Language in Alfarahi*, New York 1991, s. xi.

⁹ Heimsoeth, Heinz, *Felsefenin Temel Disiplinleri*, Terc. Takiyettin Mengüşoğlu, İstanbul: Doğan Kardeş Yayınları, 1952, s. 31.

¹⁰ Ahmed Cevdet, *Mî'yâr-ı Sedâd*, İstanbul 1303, s. II.

¹¹ Bu tartışmalar hakkında geniş bilgi için bkz. Ülken, H. Ziya, *İslâm Felsefesi Tarihi (İslâm Düşüncesi-II)*, İstanbul 1957, s. 211-212; Gyekye, Kwame, *Arabic logic: Ibn al-Tayyib's Commentary on Porphyry's Eisagoge*, New York: State University of New York Press, 1979, s. 2; Taylan, Necip, *Mantık Tarihiçesi Problemleri*, İstanbul 1996, s. 8-11.

¹² Bkz. Gyekye, *Arabic logic: Ibn al-Tayyib's Commentary on Porphyry's Eisagoge*, s. 2; Taylan, *Mantık*, s. 11.

teşvikiyle Aristoteles'in eserlerinin Arapça'ya tercümesiyle girmeye başlamıştır.¹³ Mansûr zamanında Arapça'ya ilk tercüme edilen Mantık ilmine dair eserler olmuştur.¹⁴

Bilindiği üzere Müslümanlar kısa zamanda eski Yunan kültürünün mirasçısı durumunda bulunan bazı şehirleri idareleri altına almışlardır. Yunan felsefesinin İslâm düşüncesi üzerine etkisi, Halife Me'mun zamanında en yüksek derecesine erişmiş bulunuyordu. Bildiğimiz üzere, bu halifenin akılcı (rasyonalist) temayülleri vardı ve kendisi bir mu'tezili idi. Bu bakımdan dini metinlerin akılla uygunluk halinde bulunması gerektiğine inanıyordu. Bu görüşü, onun bu düşüncelerinin, Yunan felsefi eserleri karşısındaki durumunu araştırmaya sevk etmişti. Bu maksatla Me'mun, Bağdat'ta bir kütüphane, akademi ve tercüme bürosundan müteşekkil "Beytü'l-Hikme" adı verilen bir kurum kurmuştu.¹⁵

9. yüzyıldan itibaren İslâm dünyasında mantıkla ilgili birçok eser yazılmıştır.¹⁶ İslâm mantıkçılarının ileri gelenleri arasında el-Kindî (ö. 252/873), Farabi (ö. 339/950), İbn Sînâ (ö. 428/1037), el-Gazzâlî (ö. 505/1111), İbn Rüşd (ö. 595/1198), Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210) gibi bilginleri görmekteyiz.

el-Kindî, Mantıkla ilgili olarak sadece İsağoci ile Organon'un bazı kısımlarını tercüme etmiştir.¹⁷

Kendisinden önce Mantıkla ilgili olarak çeşitli tercüme faaliyetleri olsa da¹⁸, Farabi, İslâm dünyasında mantığı sistemleştirmeye çalışan ilk filozoftur.¹⁹ Kendisine "Muallim-i Sâni" denilmesinin nedenlerinden birinin de Mantıktaki çalışmaları olduğu söylenmektedir.²⁰

İslâm dünyasında Mantık'a ilk muntazam şeklini veren İbn Sînâ'dır. O, "Kasîde fi'l-Mantık" eserini ve "eş-Şifâ", "en-Necât" ve "el-

¹³ Ülken, II. Ziya, *Mantık Tarihi*, İstanbul 1942, s. 80-81; Krş. Keklik, Nihat, *Mantık Tarihi ve Farabi Mantığı*, 68-69; et-Taftazânî, Ebu'l-Vefa, *İlmu'l-Kelâm ve ba'zu Müşkilatuhu*, Kahire 1991, s. 23; Mahmûd, Abdulhalim, *et-Tefkîru'l-Felsefi fi'l-İslâm*, Kahire 1989, s. 202.

¹⁴ et-Taftazânî, Ebu'l-Vefa, *İlmu'l-Kelâm*, s. 23.

¹⁵ Yurdaydın, Hüseyin G., *İslâm Tarihi Dersleri*, Ankara: A. Ü. İlahiyat Fak. Yay., 1988, s. 45-46; Krş. Mahmûd, *et-Tefkîru'l-Felsefi fi'l-İslâm*, s. 202 vd.

¹⁶ Gyekye, *Arabic logic: Im al-Tayyib's Commentary on Porphyry's Eisagoge*, s. I.

¹⁷ Küçük, Hasan, *İslâm'da ve Batıda Mantık*, İstanbul 1978, s. 23.

¹⁸ Ülken, *Mantık Tarihi*, s. 80-81.

¹⁹ Öner, Necati, *Türkiye'de İlim ve Mantık Anlayışı*, Ankara 1967, s. 8; Küçük, *İslâm'da ve Batıda Mantık*, s. 24;

²⁰ Bkz. Shukri b. Abed, *Aristotelian Logic and the Arabic Language in Alfarabi*, s. xi; Aydın, İbrahim Hakkı, *Farabi'de Metafizik Düşünce*, İstanbul: Bil Yayınları, 2000, s. 23.

İşârât” isimli eserlerinin önemli birer konusunu mantık hakkındaki araştırmalarına ayırmıştır.²¹

Görüldüğü gibi, tercüme hareketinin ilk dönemlerinde mantık, daha çok İslâm filozofları tarafından kabul görmüştür. Eski Kelâmcılar ise bu ilk dönemlerde “Mantık”ı “*ulûm-u dahîle*” (başka medeniyetlerden alınan ilimler)den saydıkları için ona rağbet etmemişlerdir.²² Hatta Mantıkla uğraşanları küfürle itham etmişlerdir.²³ Nitekim Ehl-i Sünnet arasında “*Kim mantıkla uğraşırsa zındık olur.*” sözü darbı mesel haline gelmişti.²⁴

Ali Sedad, mutekaddimûn kelâmcılarının, bu muhalefetlerinin asıl mantığa olmadığını, Organon ve buna dayanarak yazılan kitaplara olduğunu belirterek onlara bir nevi hak vermektedir. Ona göre, onların reddettikleri mantık kuralları olmayıp, herhangi bir mesleğe bağlı olarak yazılan mantık kitaplarıdır.²⁵ Nitekim Eş’arîlerin âlet olarak kabul ettikleri Mantık’a karşı olmadıkları, bununla dinî doktrinlerini savundukları; onların mantıkçılara karşı oldukları ifade edilmektedir.²⁶

Nihat Kekhîk’in dediği gibi, Mantık vb. ilimlere karşı gösterilen düşmanlıkların gerçek sebeplerini tam anlamıyla bugün ortaya koymamız mümkün değildir. Ancak şurası bir gerçektir ki, bu durumla çelişecek şekilde İslâm bilgileri Mantık’tan yararlanmışlardır.²⁷

İslâm dünyasında akli naklin önünde tuttıkları için akılcı fırka olarak bilinen Mu’tezile, kendi görüşlerini savunurken Yunan felsefesi ve mantığından yararlanmışlardır.²⁸ Mu’tezile’nin görüşlerini tenkit eden sünnî kelâmcılar, ister istemez onların kavramlarını kullanarak cevap veriyorlardı. Böylece sünnî kelâmcıların kitaplarına da bu kavramlar bir şekilde girmiş oluyordu.

Mantık’m İslâm kelâmcıları tarafından benimsenmesinin bir sebebi, diğer din mensuplarına karşı onların yöntemlerini kullanma arzularıydı. Zira Yahudi ve Hıristiyanlar, Yunan felsefe ve mantığında dirayet sahibi

²¹ Ülken, *Mantık Tarihi*, s. 82; Öner, *Türkiye’de İlim ve Mantık Anlayışı*, s. 8.

²² Bkz. Öner, *Türkiye’de İlim ve Mantık Anlayışı*, s. 1-10.

²³ Keklik, *Mantık Tarihi ve Farabi Mantığı*, s. xi; Öner, *Türkiye’de İlim ve Mantık Anlayışı*, s. 10.

²⁴ Bkz. Öner, *Türkiye’de İlim ve Mantık Anlayışı*, s. 10; Fazlulah, Mehdi, *Arâun Nakdiyyetun fi Müşkâlâti’l-Dîn ve’l-Felsefe ve’l-Mantık*, Beyrut 1401/1981, s. 197; Gyekye, *Arabic logic: Ibn al-Tayyib’s Commentary on Porphyry’s Eisagoge*, s. 3.

²⁵ Ali Sedad, *Mizânü’l-Ukûl fi’l-Mantık ve’l-Usûl*, s. 4 vd.

²⁶ Gyekye, *Arabic logic: Ibn al-Tayyib’s Commentary on Porphyry’s Eisagoge*, s. 2.

²⁷ Keklik, *Mantık Tarihi ve Farabi Mantığı*, s. 12-13.

²⁸ eş-Şehristânî, *el-Milel ve’n-Nihal*, s. 29.

idiler. Onlarla mücadele edebilmek için Yunan mantığını bilmek gerekiyordu.²⁹

İslâm dünyasında el-Kindi tarafından başlatılan İslâm felsefesi, el-Farabi ve İbn Sina tarafından zirveye taşınmıştı. Fakat bu felsefe ile kelâm ilmi bazı noktalarda uyuşmıyorlardı.³⁰ Bu konularda filozofların görüşlerini reddetmek amacıyla Eş'arî kelâmcısı Kâdı Ebû Bekr el-Bâkılânî (ö. 403/1013) tarafından bazı aklî (nazarî) öncüller konulmuştu. Bunlar, cevher-i ferd (atom), hala' (boşluk), arazın araz ile kaim olmaması ve arazın iki zamanda kalmaması gibi hususlardı. el-Bâkılânî bunları bir akide haline getirdi. Çünkü iman konularının ispat edilmesi bu önermelere bağlı idi. Bunların bâtil olması, bu delillerle ispat edilen davaların da bâtil olması demektir.³¹ Buna Kelâm literatüründe "*in'ikâs-ı edille*" (delilin bâtil olması, medlûlün de bâtil olması gerektiği prensibi) denir.³²

Böylece mutekaddimûn kelâmcıları, Yunan mantığını kabul etmiyorlar, kendi mantıklarını oluşturuyorlardı. İşte bu tutum, Müslüman kelâmcılar arasında Mantık ilminin yayılmasını ve gelişmesini engellemiş, bu ilim felsefî ilimlerden sayılarak şer'i ilimlere aykırıdır düşüncesiyle kelâmcılar tarafından ihmal edilmişti.³³

3. Mantık'ın Kelâm'a Girişi:

Bir Eş'arî kelâmcısı olan İmâmu'l-Harameyn el-Cüveynî (ö. 478/1085), eserlerinde mantığa daha fazla yer vermiş³⁴, öğrencisi el-Gazzâlî (ö. 505/1111)'nin yolunu açmıştır. Nitekim el-Gazzâlî, el-Bâkılânî'nin "*in'ikâs-ı edille*"simi reddederek "Mantık"ı dini bilimlere sokmuştur.³⁵ Bu yüzden el-Gazzâlî, Kelâm ilminde bir dönüm noktasıdır. Kendisinden önceki Kelâm'a "mütakaddimun ilm-i kelâmı" (öncekilerin kelâm ilmi), kendisinden sonrakine ise "müteahhirun ilm-i kelâmı"

²⁹ Bkz. et-Taftazânî, Ebu'l-Vefa, *İlmu'l-Kelâm*, s. 23; es-Seyyid, Muhammed Salih Muhammed, *Asâletü İlmi'l-Kelâm*, Kahire 1987, s. 169-170.

³⁰ Bu noktalar için bkz. Ülken, Hilmi Ziya, *İslâm Düşüncesi*, İstanbul 1946, s. 47-48.

³¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, Terc. Z. Kadiri Ugan, II, 536; Kırş. Ali Sedad, *Mizâmü'l-Ukâl f'l-Mantık ve'l-Usûl*, s. 174-6.

³² Bkz. Ali Sedad, *Mizâmü'l-Ukâl f'l-Mantık ve'l-Usûl*, s. 176; İzmirli, *Yeni İlm-i Kelâm*, I, 80-81; Keklik, *Mantık Tarihi ve Farabi Mantığı*, s. 13; Küçük, *İslâm'da ve Banda Mantık*, s. 10.

³³ İbn Haldun, *Mukaddime*, II, 536.

³⁴ Bkz. el-Cüveynî, Ebu'l-Meâlî Abdülmelik, *Kütâbu'l-İrşâd ilâ Kavâti'i'l-Edille f' Usûli'l-İ'ukâd*, Tah. Es'ad Tenûm, Beyrut 1405/1985.

³⁵ el-Acem, Refik, *el-Mantık inde'l-Gazzâlî f' Eb'âdihi'l-Aritoviyye ve Hususiyatihi'l-İslâmiyye*, Beyrut 1989, s. 177.

(sonrakilerin kelâm ilmi) denilmiştir. Hatta o, “Mantık bilmeyenin ilmine itimat yoktur.”³⁶ demektedir.

el-Gazzâlî, “*Mi'yâru'l-İlm*” isimli eserinde Mantık'ın önem ve faydasından şu şekilde söz eder:

“Bu kitabı, nazar ve itibâr için bir mi'yâr (ölçüt), araştırma ve tefekkür için bir mîzân (terazi), zihin için bir cila, fikir ve akıl için bir bileyici olması için yazdık. Bunun akîl delillere nisbeti, şiire nibetle arûz, i'râba nisbetle nahiv gibidir. Çünkü şiirin ölçüsündeki bozukluklar ancak arûz ile, i'râbın doğru ya da yanlış olduğu nahiv ile bilinir. Aynı şekilde, zayıf ve kuvvetli, doğru ve yanlış deliler arasındaki fark, ancak bu kitap (*Mi'yâru'l-İlm*) ile bilinebilir. Böylece bu terazi ile tartılmayan, bu miyar ile ayar edilmeyen her düşüncenin (nazarın) ayarı bozuktur, felaketlerden emin değildir.”³⁷

el-Gazzâlî'nin, mantığın önemine dair görüşü kendisinden sonra gelen kelâmcılar üzerinde büyük etki yapmıştır. Örneğin Adududdin el-İcî (ö. 756/1281), ister uzaktan olsun isterse yakından olsun dini akideleri ispata yarayan bütün bilimlere kelâm ilminin konusuna dahil eder ve yoğun şekilde mantığı kullanır.³⁸ Ayrıca el-Gazzâlî'den sora yetişen meşhur İslâm bilginlerinin eserlerini incelediğimizde, Kelâm ve/veya Usûl-u Fıkıhta eser verenlerin genellikle Mantık'ta da küçük ya da büyük bir eser yazdıklarını, en azından eserlerinde bir bölümde mantıkî hususları incelediklerini görmek mümkündür. Bunların başında Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210)³⁹ gelir. O, eserlerinde mantıkî konulara geniş yer vermiştir.⁴⁰ Yine Seyfuddin el-Âmidî (ö. 631/1233)⁴¹, Sadruşşerîa es-Sânî (ö. 747/1346)⁴², et-Taftazânî (ö. 792/1390)⁴³, el-

³⁶ el-Gazzâlî, *el-Mustasfâ min İlmi'l-Usûl*, Bulak 1324, I, 10; Krş. Fazlulah, *Arâun Nakdiyyetun fi Müşkilâti'd-Dîn ve'l-Felsefe ve'l-Mantık*, s. 197; Alper, Ömer Mahir, “Gazzâlî'nin Felsefi Geleneğe Bakışı: O Gerçekten Bir Felsefe Karştı mıydı?”, *İ.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 4, Yıl: 2001, İstanbul 2002, s. 97.

³⁷ el-Gazzâlî, *Mi'yâru'l-İlm*, Tah. Süleyman Dünyâ, Kahire 1961, s. 59-60.

³⁸ Bkz. el-İcî, *a. g. e.*, 7 vd.

³⁹ Gölcük, Şerafettin, *Kelâm Tarihi*, Konya 1998, s.215.

⁴⁰ Örneğin bkz. er-Râzî, *Muhassalu Ejkarî'l-Mutekaddimîn ve'l-Muteahhirîn mine'l-Ulemâ ve'l-İnkemâ ve'l-Müttekellimîn*, Tahkik: Tâhâ Abdurrauf Sa'd, Beyrut, 1984.

⁴¹ el-Âmidî, “*Ebkârü'l-Efkâr*”da mantıkî konulara yer verdiği gibi (Bkz. Yüksel, Emrullah, *Amidî'de Bilgi Teorisi*, İstanbul: İşaret Yayınları, 1991, s. 18), Mantıkla ilgili “*Dekâiku'l-Hakûk fi'l-Mantık*” isimli bir eser yazmıştır. (Bkz. Yüksel, *a. g. e.*, s. 19).

⁴² Bkz. Aydın, Ömer, *Sadruşşerîa es-Sânî'ye Göre İnsan Hürriyeti ve Fülleri*, Atatürk Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1996, s. 12, 19.

⁴³ Gölcük, *Kelâm Tarihi*, s. 260.

Cürcâmî (ö. 816/1413)⁴⁴, Hocazâde (ö. 893/1487)⁴⁵, Yanyalı Esad Efendi (ö. 1143/1730)⁴⁶, Gelenbevî İsmâil Efendi (ö. 1205/1790)⁴⁷ gibi keiâmcıların mantık eserleri bu hususa birkaç örnektir.

Görüldüğü üzere önceleri kabul görmeyen Aristo mantığı artık İslâmî ilimlere girmiştir. Kendisinden sonra kelâmî konularda artık yoğun bir şekilde Aristo mantığı ve felsefesinden yararlanılmıştır. Bazı kelâm kitaplarında felsefî ve mantıkî konular asıl meseleler kadar yer tutmuştur.

4. Mantık'a Yöneltilen Eleştiriler:

Gerek Mantık'ın İslâm dünyasına tercüme yoluyla girişi, gerekse İslâmî ilimlere özellikle kelâma girişinden sonra Mantık'a çeşitli eleştiriler yapılmıştır. Bunların başında İbn Salâh (ö. 643/1245), en-Nevevî (ö. 676/1277), İbn Teymiyye (ö. 728/1327), İbrâhim b. Mûsâ eş-Şâtıbî (ö. 790/1388) ve Celaleddin es-Suyûtî (ö. 911/1505) gibi kimseler gelir.⁴⁸

Biz burada İbn Teymiyye ve es-Suyûtî'nin eserlerinden ve bazı görüşlerinden bahsederek konuyu örneklendirmek istiyoruz.

İbn Teymiyye, mantıkçıları reddetmek için "*er-Redd ale'l-Mantıkiyyîn*" (Mantıkçılara Reddiye) isimli bir eser yazmıştır. O, bu kitabı yazmaya İskenderiyye'de kaldığı Memlûk hapisanesinde karar vermiştir. Daha önce filozofların metafizik doktrinlerini çürütmeyi hedeflerken, adı geçen hapisanede kim oldukları bilinmeyen, fakat felsefeye eğilimli bazı kimselerle görüştüğünden sonra, onların metafizik doktrinlerinin kaynağı olarak gördüğü Mantık'a bir reddiye yazmayı düşünmüştür.⁴⁹ Bundan başka "kıyâs"ın gerçeğe ulaştırmadığını ortaya koymak için "*Risâle fi mane'l-Kiyâs*"ı yazmıştır.⁵⁰

Celaleddin es-Suyûtî ise "*Tahrîmu'l-İştigal bi'l-Mantık*" (Mantıkla Uğraşmanın Haram Olması)⁵¹ ve "*Savnu'l-Mantık ve'l-Kelâm an Fenni'l-Mantık ve'l-Kelâm*" (Kelâm ve Mantık'ın Kelâm ve Mantık Sanatından

⁴⁴ Bkz. Gümüş, Sadreddin, *Seyyid Şerif Cürcânî*, İstanbul 1984, s. 148-154; Gölcük, *Kelâm Tarihi*, s. 268-9.

⁴⁵ Öner, *Türkiye'de İlim ve Mantık Anlayışı*, s. 10.

⁴⁶ Öner, *Türkiye'de İlim ve Mantık Anlayışı*, s. 10.

⁴⁷ Gölcük, *Kelâm Tarihi*, s. 353-354.

⁴⁸ Bkz. Öner, *Türkiye'de İlim ve Mantık Anlayışı*, s.10.

⁴⁹ İbn Taymiyya, *Against the Greek Logicians*, (trs. Wael b. Hallaq), Oxford 1993, s. xi.

⁵⁰ Keklik, *Mantık Tarihi ve Farabi Mantığı*, s. xi.

⁵¹ Bkz. Keklik, *Mantık Tarihi ve Farabi Mantığı*, s. xii;

Korunması) isimli eserlerini mantığı ve mantıkçıları eleştiri için yazmıştır.

es-Suyûtî, İbn Teymiyye'nin el-Gazzâlî hakkındaki şu sözlerini nakleder:

“Müslüman düşünürlerin hiçbiri mantıkçıların metotlarına iltifat etmemişti. Üstelik Eş'ariyye, Mu'tezile, Kerrâmiyye, Şîa ve diğerleri, mantıkçıları tenkit ediyor ve onların görüşlerinin bozukluğunu ortaya koyuyorlardı. Mantığı, Müslümanların esaslarına sokan ilk kişi Ebü Hâmid el-Gazzâlî'dir.”⁵²

Bu bilgileri verdikten sonra “Mantık'ın “Kelâm” ilminde kullanılıp kullanılmayacağı konusunu tartışmak istiyoruz. Çünkü

Mantık'ın İslâmî ilimlerde kullanılmasına karşı çıkanların gerekçelerinden biri, onun Yunan'dan nakledilen yabancı kaynaklı bir bilim olmasıdır. Çünkü bunları, sahabe, tabiûn, müçtehid imamlar ve selef kullanmamıştır. İşte bu, mantığın kabul edilmemesinin temel gerekçelerinden biridir.⁵³

Bu görüş, birkaç açıdan doğru değildir. Çünkü sahabe, tabiin, müçtehit imamlar ve selefin, mantığı kullanmamış olmaları, bu ilmin kullanılmasının yasaklandığı anlamına gelmez. Kaldı ki biz bugün onların kullanmadıkları birçok bilimi kullanmaktayız. Öte yandan mantığın din ve imanla bir ilgisi de yoktur. O, sadece bize akıl yürütme yollarını gösteren bir kılavuzdur. Bu durumda onun İslâmî bilimlerde kullanılmasında bir sakınca olmamalıdır.

Mantık'a karşı olanlar, bu ilmin, Aristo tarafından kurulmasını gerekçe gösteriyorlar. İbn Teymiyye şöyle diyor:

“Mantık'ın kurucusu Aristoteles, Yunan'dan olup âlemin kadîm olduğunu söyleyen ilk kişidir. Mesih'ten üç bin sene önce yaşamışlar, yıldızlara ve putlara tapınışlardır. Mesih gelince onun dinine girdiler. Mesih'in milletinden soma yarısı hak, yarısı bâtil bir din oluşturdular.”⁵⁴

Mantık'ın İslâm dünyasına girişini tenkit edenler, mantığın İslâm dünyasına girişile ilgili menkıbevî şöyle bir olay anlatırlar:

⁵² es-Suyûtî, *Savnu'l-Mantık ve'l-Kelâm an Fenni'l-Mantık ve'l-Kelâm*, (Telhîsu Nasîhati Ehli'l-İmân fi'r-Redd alâ Mantiki'l-Yunân li İbn Teymiyye ile birlikte), Tahkik: Ali Sami en-Neşâr, (tsz.), s. 13.

⁵³ es-Suyûtî, *Savnu'l-Mantık*, s. 4-14, 33.

⁵⁴ Bkz. es-Suyûtî, *Savnu'l-Mantık*, s. 5.

“Yunan kitapları, Rum ülkesinde bulunuyordu. Yunan kralı, Rumların bu Yunan kitaplarını gördükleri taktirde Hıristiyanlığı terkedip Yunan dinine dönmelerinden, değişik görüşlerin doğmasından ve firkalara ayrılmalarından korkuyordu. Taş ve kireçle karanlık bir bina yaptırıp ulaşılmaması için kitapları buraya topladı. Abbasoğulları vezirlerinden Yahya b. Halid'e, Rum ülkesindeki kitapların durumu kendisine ulaşınca, Rum kralına hediyeler gönderdi ve hiçbir istekte bulunmadı. Bu hediyelerin gelmesi çoğalınca, kral komutanlarını topladı ve onlara kendisine Arap idarecisi tarafından çok hediye gönderildiğini ve hiçbir şey istemediğini, ancak çok büyük bir şey isteyeceğinden korktuğunu söyledi. Yahya'nın elçisi gelince ona şöyle dedi: Efendine söyle bir ihtiyacı varsa söylesin. Elçi bunu Yahya'ya iletince şöyle dedi: Binanın altındaki kitapları bana göndermesini istiyorum. Onlardan ihtiyaç duyduklarımı alır, sonra iade ederim. Rum kralı, onun mektubunu okuyunca çok sevindi. Komutanları, piskoposları ve rahipleri topladı ve onlara şöyle dedi: Bu Arap vezirinin bir isteğinin olduğunu sizlere söylemişim. Fakat bu benim için çok kolay bir istektir. Onların muvafakatini alan Rum kralı, kitapları Yahya b. Halid'e gönderir. Kitaplar ona ulaşınca bütün zındık ve filozoflar toplandı. Bunlar arasından seçilenlerden biri de “*Haddu'l-Mantik*” (Mantığın Tanımı) kitabıydı.”⁵⁵

Mantiğa karşı olanlar, Yunan kitaplarının tercüme tarzıyla ilgili olarak da şu tenkitlerde bulunurlar:

“Tercümede iki yol takip edilmiştir. Birisi Yuhanna b. Bitrik, İbn Na'ima el-Humsi ve diğerlerinin yolu. Buna göre, Yunanca kelimelerin tek tek Arapça karşılıkları bulunuyor, sonunda cümlenin Arapçası oluşturuluyor. Bu yol iki açıdan bozuktur. Birincisi, Yunanca kelimelerin hepsinin Arapça'da karşılığının olmamasıdır. Bu yüzden birçok Yunanca kelime olduğu gibi Arapça'ya nakledilmiştir. İkincisi, terkip özellikleri ve isnatlar her dilde aynı değildir. Aym şekilde mecazların çevirisinde de zorluk olmaktadır. Diğer Huneyn b. İshak, Cevherî ve diğerlerinin yoludur. Bu da bir cümleyi okuduktan sonra zihinde oluşan manayı diğer dile aktarmaktır. Bu yol ise çok karanlıktır.”⁵⁶

⁵⁵ Bkz. es-Suyûtî, *Savnu'l-Mantik*, s. 7-8, 12.

⁵⁶ Bkz. es-Suyûtî, *Savnu'l-Mantik*, s. 9-10 ; Krş. Yurdaydın, *İslâm Tarihi Derstleri*, s. 46.

Ancak, daha sonra mütercimler yavaş yavaş bütün felsefi ve bilimsel terimlerin Arapça karşılığını bulmaya başlamıştı. Bu şekilde eski tercümeleri düzeltmek, tamamlamak suretiyle tekrar tekrar yayınlamışlardı. Artık bu bilimsel ve felsefi çaba, taklit aşamasından yaratıcılık aşamasına geçmiştir. Bu şekilde İslâm medeniyeti akli bilimlerin alanında yaratıcı olabilecek dereceye gelmişti.⁵⁷

İleri sürülen bu gerekçeler, Mantık'm İslâmî bilimler için tehlikeli ve zararlı olduğunu göstermez. Çünkü Mantık bize imânî hakikatler sunmaz. O ancak mantıklı düşünmenin nasıl olması gerektiğini öğreten bir bilimdir.⁵⁸ Bu hususta el-Gazzâlî şöyle der:

“Ne müsbet ne de menfi yönden mantıkta dine taalluk eden bir şey yoktur. Bilakis o, delilleri, kıyâsları, burhan mukaddimelerinin şartlarını, onların nasıl oluşturulacağını; doğru tanımın şartlarını ve bunun nasıl oluşturulacağını inceler. İlim ya tasavvurdur, bunu bilmenin yolu tanımdır; ya da tasdiktir, bunu bilmenin yolu da burhândır. Bunda inkâr edilmesi gereken bir husus yoktur. Zaten bu, kelâmcıların ve mantıkçıların delile dair söyledikleri şeylerdir.⁵⁹

Bütün bunlardan Mantık'm dini bir bilim olmadığı, aynı zamanda bir âlet ilmi olduğu anlaşılıyor. İşte kelâmcılar da bu bilimden yararlanmışlardır. Bu ilmin kullanılması Kur'ân'a da aykırı değildir. Zira Kur'ân, insanlara akıllarını kullanmalarını, düşünmelerini⁶⁰ emretmektedir. Mantık da bize doğru düşünme kurallarını verdiğiğine göre bu yolda ondan istifade etmekten daha doğal bir şey olamaz.

İbn Rüşd bu konuda şöyle diyor:

“Varlıklar üzerinde aklen nazar etmeyi, düşünmeyi ve bunlardan ibret almayı şeriat farz kılmıştır. İbret alma denilen şey de, bilinenden bilinmeyi çıkarmak, malum olan şeyden meçhul olan bir şey ortaya koymaktan başka bir şey değildir. Bu ise ya “kıyâs” veya “istidlâl” (akıl yürütme) sayesinde olur.”⁶¹

⁵⁷ Bkz. Ülken, *İslâm Düşüncesi*, s. 19.

⁵⁸ Bkz. Taylan, *Mantık*, s. 11-13.

⁵⁹ el-Gazzâlî, *el-Munkizü mine'd-Dalâl*, (Mecmu'atu Resail 7), Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1406/1986, s. 40.

⁶⁰ Bkz. el-Bakara, 2/73, 76, 219, 242; Âl-i İmrân, 3/63, 118, 191; el-En'âm, 6/32, 50, 151.

⁶¹ İbn Rüşd, *Faslu'l-Makal (Felsefe-Din İlişkileri)*, Terc. Süleyman Uludağ, İstanbul 1985, s. 97-98.

Kelâmcılar da kitaplarında zaman zaman Mantık'tan yararlanmışlardır. Örneğin, Allah'ın varlığını defilendirirken “kıyâs”ı kullanmışlardır. Şöyle ki:

Âlem hâdistir.

Her hâdisin bir muhdisi vardır.

Alemin de bir muhdisi vardır ki Allah Teâlâ'dır.⁶²

İmam el-Gazzâlî de, Bâtınîlik ile mücadelesinde Mantık'tan yararlanmış⁶³, ağırlıklı olarak “kıyâs”ı kullanmıştır.⁶⁴ O, “kıyâs” konusuna “*Makâsîdu'l-Felâsîfe*”⁶⁵, “*Mi'yâru'l-İlm*”⁶⁶, “*Mihakku'n-Nazar*”⁶⁷, “*el-Kıstâsu'l-Müstakîm*”⁶⁸ ve “*el-Mustasfâ*”⁶⁹ da geniş yer vermiştir.

İbn Rüşd, “kıyâs”ın kullanılmasına karşı olanlara şöyle der: “Biri çıkıp da, 'Bu tarzdaki aklî bir kıyâsa dayanan düşünce bid'attir, zira ilk asırda yoktu.' diyemez, buna hakkı yoktur. Çünkü fikhî kıyâs ve bu kıyâsın neveleri üzerinde düşünmek de aynı şekilde birinci asırdan soma ortaya konulduğu halde, buna bid'at nazarıyla bakılmamıştır. Tıpkı bunun gibi, aklî kıyâsa dayalı düşüncenin zarûfî olduğuna inanmamız gerekiyor.”⁷⁰

Vahiduddin Han, dinî ilimlere fesadın giriş yollarından birinin de Kelâm ilmi olduğunu söyledikten sonra şöyle der: “Eski mantık, çağımızda ağırlığını kaybetmiştir. Çağımız mantığı, deneye ve gerçek olaylara dayanırken, eski mantık akli kıyâslara dayanmaktadır. Bu yüzden eski mantık doğrultusunda yazılan kitaplar, çağımız insanına dinlerini ilmi ve mantiki olarak anlatmaya muktedir olamıyor.”⁷¹ Yine o, eserlerinde kelâmcıların metodunu tenkit ederek, yeni ilm-i kelâmın

⁶² İzmîrlî, *Yeni İlm-i Kelâm*, II, 10 vd.

⁶³ Çelebi, İlyas, *İslâm İnanç Sisteminde Akılcılık ve Kadı Abdulcebbar*, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2002, s. 96-97.

⁶⁴ Bkz. el-Gazzâlî, *el-Kıstâsu'l-Mustakîm*, (Mecmû'atu Resâil 3), Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1406/1986, s. 5-64.

⁶⁵ Bkz. el-Gazzâlî, *Makâsîdu'l-Felâsîfe*, Kahire 1961, s. 66-116.

⁶⁶ el-Gazzâlî, *Mi'yâru'l-İlm*, s. 131-243.

⁶⁷ Bkz. el-Acem, *el-Mantık inde'l-Gazzâlî*, s. 177.

⁶⁸ el-Gazzâlî, diğer eserlerinde “kıyâs”tan, şekillerinden ve çeşitlerinden bahsettiği halde, “*el-Kıstâs*”ta bunlardan söz etmez. Burada “kıyâs”a Kur'anî temeller bulmaya çalışmaktadır. Bkz. Alper, “Gazzâlî'nin Felsefî Geleneğe Bakışı:...” s. 98.

⁶⁹ Bkz. el-Acem, *el-Mantık inde'l-Gazzâlî*, s. 172-176.

⁷⁰ İbn Rüşd, *Faşlu'l-Makal*, s. 101-102.

⁷¹ Han, Vahiduddin, *Tecdidü Ulumi'd-Din*, Kahire 1987, s. 59-64.

kurulması gerektiğini savunur ve bu hususta Kur'ân metoduna dönülmesi gerektiğini belirtir. Bunu yaparken de yeni buluşlardan ve keşiflerden istifade edilmesi gerektiğini söyler.⁷²

Kelâm ilminde de yenileşme (tecdîd) düşüncesi çok güzeldir. Ancak bunu yaparken geçmişi nasıl bir kalemde silip atacağız. Bu, mümkün müdür? Veya buna ihtiyaç var mıdır? En azından, eskilerin görüşlerinden de yararlanmak gerekmez mi? Kaldı ki inanç esaslarını savunurken kelâmcılar, Yunan mantığından veya felsefesinden değil, Kur'ân'dan hareket etmişlerdir. Bunu yaparken, özellikle Ehl-i Sünnet kelâmcıları, akla da büyük önem vermişlerdir. Şunu bir kere daha vurgulamak gerekir ki kelâm, sırf akîdeleri saymakla yetinen bir ilim değildir. O, akîl ve naklî deliller getirerek İslâm inançlarının felsefesini yapar. Eğer eskilerin delillerinde bugün için kullanılmaması gereken ve geçerliliğini yitirmiş hususlar varsa, onların bir yana bırakılması ve çağımızın bize sunduğu yeni buluşlardan da mutlaka istifade edilmesi gerekir.

Aristo mantığına İslâm dünyasının dışında, bizzat Batı'dan da itirazlar ve eleştiriler gelmiştir. Bu eleştiriler, Mantık'ın başka medeniyete ait olup olmadığı notasından değil, bilimsel yeterlilik açısından yapılmıştır. İslâm kültüründe çok şiddetli bir şekilde eleştirilen Aristo mantığının yerine alternatif bir mantık konulamamıştır. Nitekim Tanzimat'tan soma Batıdaki mantık çalışmalarından haberdar oluncaya kadar Aristo mantığı tekrar edip durmuşuz.⁷³ Batıda ise Rönesans'tan sonra, özellikle 17. yüzyıldan itibaren Aristo mantığına eleştiriler yapılmıştır. Bunların başında Bacon (1561-1626) ve Descartes (1596-1650) gelmektedir.⁷⁴

5. Sonuç:

Sonuç olarak Mantık ilmi, Abbasîlerin ilk dönemlerinden itibaren İslâm dünyasına girmiş, İslâm felsefesinin teşekkülüyle yayılmış ve neticede kelâm ilminde de kullanılmıştır. Bu bilim, bazılarının iddia ettiği gibi İslâmî bilimlerin gerilemesine, dine yabancı itikadî unsurların girmesine -zaten Aristo mantığı dini akide getirmez- neden olmamıştır. Aksine mantık, Kur'ân metoduna uygun olarak aklın en iyi şekilde

⁷² Bkz. Han, *Tecdîd*, s. 66-73.

⁷³ Öner, *Türkiye'de İlim ve Mantık Anlayışı*, s. 11.

⁷⁴ Küçük, *İslâm'da ve Batıda Mantık*, s. 20-21.

kullanılmasına vasıta olmuştur. Bunu kelâm kitaplarında açık bir şekilde görüyoruz. el-Gazzâlî ve ondan sonra gelen kelâmcılar, aynı zamanda iyi bir mantıkçılardır. Ortaya koydukları değerli eserler bunun açık bir kamtıdır. Bu sebeplerden ötürü, Aristo mantığı İslâmî bilimlerin gerilemesine ve onlara bâtil inançların girmesine neden olmamış, aksine İslâm düşüncesinin gelişmesine ivme kazandırmıştır.

Yukarıda açıkça anlattığımız gibi, İslâm dünyasında Mantık'a yapılan eleştiriler iki dönemde olmuştur: Birisi, Mantık'ın İslâm dünyasına girişi sıralarında; diğeri Mantık İslâmî ilimlere dahil edildikten sonra. Her iki dönemin de gerekçesi, Mantık'ın yabancı kültürlerle ait olması.

Şu halde geçmişi körü körüne eleştirmek etmek yerine, onların görüşlerinden faydalı olanlarından istifade etmeli ve çağdaş, bilimsel bulgulardan faydalanarak yeni bir kelâm ilmi oluşturulmalıdır. Geçmişi tenkit etmenin, hatta onların düşüncelerini bir kalemde silip atmanın kolaycılık, aynı zamanda onlara haksızlık olacağı kanaatindeyiz. Onlar, kendi çağlarının gerektirdiği bilim sınırları içerisinde misyonlarını tamamlamışlardır.